

ղովուրդին ծառայելով: Եւ խնդիրը ճիշդ այս ծառայութեան, այս գործունէութեան պատասխանատուութիւնը զգալու վրայ է:

Ո՞վ է զգացողը:

Ռաբգէն ծ. վարդ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ

ՆՈՐ ՀՐԵՏԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Ներկայ թուականի «Արարատ»ի մայիս—յունիս տետրակում համառօտ տեղեկութիւններ հաղորդելով այս ձեռնարկութեան մասին՝ խոստացել էինք աւելի մանրամասն բացատրութիւններ տալ այն ժամանակ, երբ գործը որոշ կազմակերպութիւն ստացած կլինէր: Այժմ, երբ արդէն բաւական բան արուած է և նոյն իսկ տպագրութեան սկիզբը դրուած՝ կարող ենք մեր խոստումը կատարել:

Ընթերցողները կցանկանան, անշուշտ, ամէնից առաջ մի հարեանցի տեղեկութիւն ունենալ նախկին հրատարակութիւնների մասին, որպէս զի պարզ լինի, թէ ինչ տեղ պէտք է բռնէ նոցա համեմատութեամբ նոր հրատարակութիւնը:—Թէ ինչ հանգամանքների մէջ և ում ձեռքով եղաւ աստուածաշունչի առաջին տպագրութիւնը՝ նկարագրուած է թերթի նախընթաց համարի «Վերածնութեան շրջան» յօդուածում: Այդ տպագրութիւնն սկսուած է 1666 թ.-ին և աւարտած 1668 թ.-ին Ամստերդամ քաղաքում: Տպագրողը՝ Ոսկան վարդապետ, յառաջաբանում և վերջաբանում իւր ձեռնարկութեան արտաքին պայմանների մասին կարևոր ծանօթութիւններ տալիս է, առանց յիշելու այն ձեռագիր օրինակը, որի վերայ եղել է տպագրութիւնը: Սակայն քանի որ նոյն 1668 թ.-ին Ոս-

կան վարդապետի տպագրած Նոր Կտակարանի յիշատակարանում ինքն ասում է. «Բուն նախագաղափար լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ Նոր Կտակարան զկնի Հեթմոյ թագաւորի աստուածաշունչ սրբագրութեանն գաղափար ...»* և մի թեթեւ համեմատութիւն նորա տպագրած աստուածաշունչի՝ Մ. Աթոռի մատենադարանում պահուած Հեթում թագաւորի ձեռագրի հետ, ցոյց է տալիս իսկոյն երկուսի կէտ առ կէտ նմանութիւնը. անկասկած այդ օրինակն և նախատիպ է եղել նորա և նորան հետևող հրատարակութիւնների համար։ Մինչև իսկ Հեթումի ոտանաւոր յիշատակարանը տպուել է այդտեղ ու արտատպուել։

Հեթում Բ. թագաւորի հրամանով նորա գործածութեան համար 1295 թ.-ին գրուած աստուածաշունչը նուրբ մագաղաթ է և ընտիր գրչութիւն, կրում է այժմ 157 համարը և պարունակում է ամբողջ Հին ու Նոր Կտակարանը՝ նախագրութիւններով ու ցանկերով, այլ և մի քանի կողմնակի գրուածներ, ոտանաւորներ, յիշատակարաններ։ Արդեօք Ոսկան բուն ձեռագիրը հետը տարել էր, թէ միայն ամբողջ աստուածաշունչի իւրով ձեռամբ գրածեալ օրինակը հետն ունէր՝ դժուար է ասել։ Հաւանական է առաջինը, որովհետև Հեթումի աստուածաշունչը մենք գտնում ենք ծայրէ ի ծայր սրբագրուած ու փոփոխութիւնների ենթարկուած մի օտար գրչով, որ լուսանցքներում համաքարքառ է աւելացրել, տողամէջ սրբագրութիւններ արել, տնատել ևլն։ Այդ գրիչն անշուշտ ուրիշ մէկը չէ, բայց եթէ Ոսկան, շատերի կողմից նկատողութեան է առնուել արդէն և երբեմն չափից աւելի խստութեամբ դատապարտուել Ոսկանի հրատարակութեան գըլխաւոր թերութիւնը, որ նա լատիներէն թարգմանութեան հետևելով՝ աղճատել է շատ տեղ ձեռքում ունեցած հայերէն օրինակը և կամայական փոփոխութիւններ մտցրել նորա մէջ։ Այդ փոփոխութիւններն ահա նա արել է բուն

* Տես. Հայկական մատենագիտութիւն. Վենետիկ, 1883. էջ 502. բուն օրինակը չունինք ձեռքի տակ։

ձեռագրի վերայ՝ պատրաստելով ու յարմարեցնելով այն տպագրութեան համար, և բոլոր նորա անտեղի սրբագրութիւնները մտել են ի հարկէ տպագրի մէջ: Սակայն բարեազդարար նա գործ է ունեցել մի ընտիր օրինակի հետ և բաւական զգուշութեամբ է շարժել. գրուածքի բուն իմաստն ու լեզուն նա քիչ է փոխել, այլ միայն արտաքին տառական սրբագրութիւններ է արել, կամենալով միակերպութիւն մտցնել նոյն խօսքի զանազան ընթերցուածների մէջ և ուղղել այն սխալները, որ կարծում էր թէ գրչագիրներից են: Այնպէս որ Ոսկանի հրատարակութիւնը իւր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ աւելի արժէքաւոր է, քան սովորաբար ենթագրում են: Աստուածաշունչի գրքերը նա դասաւորել է լատիներէնի համեմատ. հայերէն ձեռագրի մէջ եղած ցանկերն ու նախագրութիւնները չի տպել և փոխարէնը լատիներէն աստուածաշունչից թարգմանել է իւր ժամանակի ազաւաղ լեզուով մի քանի երկրորդականոն գրքեր, որ այդ ձեռագրում պակաս էին, և մի շարք բացատրական յաւելուածներ ու ցանկեր, որ գործնական դիւրութիւններ պէտք է ընծայէին սուրբ գրքով պարապողներին: Այդ բոլոր յաւելումներն ի հարկէ մեր աչքում արժէք չունին և մեզ համար աւելի ցանկալի էր, որ նա իւր օրինակն անփոփոխ արտատպած լինէր. բայց նա աշխատել է իւր ժամանակի պահանջներին բաւականութիւն տալ, և գործ է դրել նաև այնպիսի աշխատութիւններ (գլուխների բաժանումն, տնատումն և ուրիշ արտաքին յարմարութիւններ) որոնցով ճանապարհ է հարթել և դիւրացրել է յետնորդների գործը:

Աստուածաշունչի երկրորդ տպագրութիւնը եղել է Կ. Պոլսում, 1705 թ.-ին՝ «ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետի. յար և նման. ոչ աւելի և ոչ նուազ. սակայն մանր գրով: Ի տպարանս նոյնոյ Ոսկանի վարդապետի լատինացւոյ Պետրոսի»*: — Ոսկանից արտատպութիւն է նաև Գ. տպագրութիւնը, որ կատար-

* Տես. Հայկ. Մատենագիտութիւն, էջ 57. Այդ օրինակը չունինք ձեռքի տակ:

ուել է Մխիթար Աբբահօր աշխատութեամբ, Վենետիկում, 1733 թ.-ին: Ինչպէս վերջում իւր ընդարձակ յիշատակարանի մէջ Աբբահայրը նկարագրում է՝ Ոսկանի օրինակը նա համեմատել է 1645 թ.-ին Փարիզում տպուած Եօքնալեզուեան աստուածաշունչի (հարկաւ ոչ բնագրերի, այլ նոցա իւրաքանչիւրի կողքին դրած լատիներէն թարգմանութեան) հետ և օգուտ է քաղել նորանից ակներև սխալներ ուղղելու՝ պէտք եղած զգուշաւորութեամբ, կամ տարբեր ու աւելի հաւանական իմաստներ լուսանցքում նշանակելու: Յիրաւի նորա տպագրութիւնն աւելի մաքուր է, աւելի նուրբ տառով, «լաւագոյն թղթովք, աղնուագոյն պատկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագլօք, զգուշագոյն սրբագրութեամբ»: Բայց ընդհանրապէս նա ստրկօրէն հետևում է Ոսկանին՝ մինչև իսկ շատ տեղ պատկերների դադափարը նորանից է առնում, և նոր մի առանձին բան իւր կողմից չի աւելացնում: Անուրանալի է, որ Մխիթարեան ուխտի նշանաւոր հիմնադիրն աստուածաշունչ հրատարակելու գործում շատ պակաս հանճարեղ և ճարտար է դտնուել, քան իւր առաջնորդ Խ. Էջմիածնի խեղճ միաբանը:

Դորա փոխարէն բոլորովին նոր և ուղիղ շաւղով ընթացել է նոյն ուխտի անդամներից մէկը՝ Յովհաննէս վարդապետ Զօհրապեան, որի աշխատութեամբ 1805 թ.-ին Վենետիկում լոյս է տեսել աստուածաշունչը կրկնակի դիրքով՝ քառահատոր և միահատոր: Նա մի կողմ է թողել Ոսկանի օրինակը և «տիպ գաղափարի» ընտրել իւր միաբանութեան մատենադարանում գտնուած գրչագիրներից մէկը, որ գրուած է 1319 թ.-ին «երանեալ վարդապետին Գէորգեա շարահիւսեալ» օրինակից: Զօհրապեան տարակոյսի մէջ է, թէ ո՞վ պէտք է լինի այդ Գէորգ վարդապետը. բայց ինչպէս Հ. Ալիշան նկատել է, ոչ մի տարակոյս լինել չի կարող, որ դա ԺԳ. դարու նշանաւոր՝ մասնաւորապէս գրչութեան արուեստին հմուտ, Գէորգ Սկեռացին է*: Մ. Աթուռի մատենադարանում ունինք

* Տես. Սխուան, էջ 102—107. Զարպանալեան, Հայկ. հին գպրութիւն, Վենետիկ, 1897. էջ 718—723:

Գէորգ Սկեռացու գրած մի երկաթագիր մագաղաթէ ճաշոց, բայց այդ առաջին, ԺԲ. դարու, Գ. Սկեռացին պիտ լինի, որովհետեւ յիշատակարանում կարդում ենք ՈԳ(1154) թուականը և գրութեան ձևն ևս շատ հին է. ունինք ԺԳ. դարի Սկեռացու օրինակից նորա աշակերտների ձեռքով արտագրուած երկու մագաղաթէ բոլորգիր աստուածաշունչներ (որոնց մասին յետոյ) և ուրիշ նոյն դպրոցից ելած ձեռագիրներ: —Բացի յիշեալ օրինակից Զօհրապեան ձեռքի տակ է ունեցել նաև վեց ուրիշ գրչագիր աստուածաշունչներ և մի թերի օրինակ. իսկ իններորդ օրինակ համարել է Ոսկանի նախատիպը. սոցանից օգուտ է քաղել բուն օրինակը սըրբագրելու «ի վրիպանաց գրչին»՝ դնելով թէ նորա ընթերցուածները և թէ միւսների կարևոր երեցած տարբերութիւնները ստորև լուսանցքում: Այսպիսով նա տուել է մի նոր գեղեցիկ աշխատութիւն, որի վերայ աւելացրած նաև այն հանգամանքը, որ նա ըստ ամենայնի հաւատարիմ է մնացել իւր բուն օրինակին, ոչ մի կամայական փոփոխութիւն իւր կողմից չի արել, գրքերի դասաւորութիւնն ևս պահել է հայկականի համեմատ, տպագրել ձեռագրներում եղած ցանկերն ու նախագրութիւնները, առանձին գրել այն գրքերը, որոնք հայկական կանոնի մէջ չեն մտել, և այն, նախնեաց՝ ոչ թէ Ոսկանի խժարարբառ թարգմանութեամբ, — նորա հրատարակութեանն ընծայում են մեծ առաւելութիւն նախընթացների նկատմամբ: Սակայն Զօհրապեան սխալուում է ենթադրելով, թէ իւր բուն օրինակն անհամեմատ ընտիր է և ըստ ամենայնի նախապատիւ բոլոր միւս օրինակներից, և նա զուր տեղը չի հաւատացել, թէ Ոսկանի գրչագիր գաղափարը Հեթումի թագաւորական օրինակն է եղել: Նա առհասարակ բաւական անտեղի արհամարհութով է խօսում Ոսկանի հրատարակութեան մասին, մինչդեռ, ինչպէս Ոսկանի օրինակի, այնպէս և իւր հրատարակութեան ծանօթութիւնների շատ ու շատ ընթերցուածներ անտարակոյս ուղիղ են իւր ընդունածից: Նա Մխիթարեանց ընդհանուր սովորութեամբ, փոխանակ գրչա-

գիրների անունները տալու ծանօթութեանց մէջ՝ «ումանք», «բազումք» բառերով է որոշում. բայց կարելի է ենթադրել, թէ ընտիր ընթերցուածների մեծ մասը բերում է իրենց մատենադարանի «երրորդ գրչագրից», որ նա ամէնից աւելի նման է գտնում Ոսկանի օրինակին և ի զուրկասկածելի համարում նորա հնութիւնն ու հարադատութիւնը՝ լուսանցքներում «Փռ. ա. ֆռ. բ. ևլն» նշանակած լինելու պատճառով. մեր մատենադարանի մի շարք հին և ընտիր ձեռագիրներ ևս այդ տեսակ «Փռանկի» գլխաւորգութիւն ունին, և գորանով նոցա արժէքը չի պակասում: Թէպէտ ըստ այսմ Ոսկանի օրինակը, ուրեմն և գուցէ նորան նմանող այս «երրորդ գրչագիրը», պակաս արժէքաւոր չեն քան նորա ընտրածը, այնուամենայնիւ նա լաւ է արել, որ սկզբից մինչև վերջ մի ձեռագրի է հետեւել. երկու կամ մի քանի գրչագիրների բազմատութեամբ աւելի ուղիղ բնագիր կազմել դժուար թէ յաջողէր նորան, մինչդեռ այսպէս նորա հրատարակութիւնը՝ իւր բուն օրինակի հարադատութեամբ և ծանօթութիւնների առատութեամբ, ահա մօտ մի դար խիստ գնահատելի ծառայութիւն է մատուցանում:

Շատ սխալ էր ուրեմն, որ Ռուսաց Բիբլիական ժողովը, ձեռնարկելով 1817 թ.-ին տպագրելու աստուածաշունչը հինգերորդ անգամ Ս. Պետերբուրգում՝ գաղափար ընտրել է ոչ թէ Զահրապեանի, այլ կրկին Ոսկանի օրինակը: Կարելի էր կարծել թէ՛ կամենալով արժանագին հրատարակութիւն անել և տարածել հայ ժողովուրդի մէջ, ձեռնարկողները, եկեղեցական տեսակէտից, գերադասել են ս. էջմիածնի հեղինակութեամբ լոյս տեսածը կաթողիկ Մխիթարեանների հրատարակութիւնից, բայց բանն այն է, որ նոքա առել են ոչ թէ բուն Ոսկանի տպագիրը, այլ Մխիթար Աբբահօր, — և ընդօրինակել են տառացի նոյնութեամբ, հարկաւ աւելի վատ թղթի վերայ և աւելի վատ տառով, միայն թէ բաւականաչափ տառասխալներ աւելացնելով և պատկերները, վերջաբանի յիշատակարաններն ու ցանկերը զեղչելով: Ապա և, մինչև այժմ եղած հրատարա-

կուլթիւններ ի մէջ ամէնից անարժէքն այս է։—Արժ. Գիւտ ա. քահ. Աղանեան տարիներ առաջ մեր տրամագրութեան ներքոյ է գրել այս հրատարակութեան վերաբերեալ մի գրագրութիւն, որ ուղղել է Պետերբուրգում այլազգեաց լեզուներով աստուածաշունչ տպագրելու համար կազմուած կոմիտէի նախագահ Բենագ Ալեքսանդր Գոլիցին — թէպէտ բովանդակութիւնից և վերնագրից որոշ չէ, թէ ինչ Սրբազնագոյն պէտք, բայց հետը կցուած Աստրախանի հայ հոգևորականաց ցուցակից և մի ուրիշ գրութիւնից հետեցնելով—Աստրախանի կամ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին՝ այսինքն այն անձին, «որոյ վերահասութեամբն իսկ տպեցաւ» յետոյ աստուածաշունչը, ինչպէս յիշուած է կազմի երեսում։ Թարգմանուած են այդտեղ իշխան Գալիցինի երկու թղթերը, որոնց առաջնի մէջ՝ գրուած 1813 թ. յունվար 28-ին, նա տեղեկութիւն է տալիս յիշեալ կոմիտէի մասին և առաջարկում Սրբազանին՝ «յանձն առնուլ զկոչումն անդամոյ այսր հասարակութեան», և իւր իշխանութեան տակ գտնուող հոգևորականներին ևս յորդորել անդամակցելու և գրամական նուէրներով օժանդակելու գործին։ Երկրորդ թղթով՝ գրուած նոյն թուի հոկտեմբեր 18-ին, նա յայտնում է, որ կոմիտէսը «ունելով զխօսումն սակա մեծի պակասութեան Աստուածաշունչ գրոց ի հայ լեզու և ցանկալով որքան կարելի է փութով բաւականացուցանել զփափագօղս այնորիմբք մատենիւք, եղ. մտանել այժմ առ ի լոյս ածել իբրեւ զ5000 գիրս նոր կտակարանաց ի սոյն լեզու», և որովհետեւ միջոցները սուղ են, նա խնդրում է Սրբազանի օժանդակութիւնը՝ «յօժարեցուցմամբ որպէս զհոգևորական, նմանապէս և զմարմնաւորական անձինս հայոց դաւանութեան առ բարեկամ տուրս առանձինն յատկապէս վասն ի լոյս ածելոյ ի հայ լեզու Աստուածաշունչ մատենից»։ Ահա այս թղթին է կցուած վերոյիշեալ հոգևորականաց ցուցակը իրենց նուէրներով մէկտեղ — Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Հայոցն Ռուսաստանեայց՝ 400, 100. Մովսէս վարդ. ս. Երուսաղէմայ միաբան՝ 100. Դրիգոր Նոյնմբեր-Դեկտեմբեր

վարդ.՝ 100.—Ընդամենը 1700, 100 (?)։ Պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ Հայերի կողմից, մասնաւորապէս Աստորախանցիներին, բաւականաչափ դրամական օգնութիւն է հասել Բիբլիական ժողովին նորա ձեռնարկութեան համար։

Վեցերորդ հրատարակութիւնը եղել է կրկին Մխիթարեանց ձեռքով՝ Վենետիկում, 1860 թ.ին։ Մի ինքնուրոյն և նոր տեսակի հրատարակութիւն է այս, որի ձեռնարկողն ու աշխատասիրողը՝ բազմահմուտ Հ. Արսէն Բագրատունին, ոչինչ չի ասում յառաջաբանով կամ վերջաբանով իւր ձեռնարկութեան արտաքին ու ներքին հանդամանքների մասին, այլ միայն վերնագրի հետ յիշում է, որ լոյս է տեսնում «ըստ միաբան վաղեմի դրչագրաց մերոց և յոյն բնագրաց»։ Այս յիշատակութիւնից արդէն երևում է, որ նա եղած տպագիրներից ոչ մէկին կուրօրէն չի հետեւել։ Որչափ կարելի է եզրակացնել մի հարեանցի համեմատութիւնից Զօհրապեանի և Աբբահօր օրինակների հետ՝ նա իբրև հիմք է ընդունել ա.-ը և սրբագրել սորան կից տարբերութիւնների և բ.-ի այն ընթերցուածներով, որ իրեն աւելի ուղիղ էին երևում։ Իսկ յունարէն Եօթանասնից թարգմանութիւնից օգտուել է իմաստը ճշտելու, նախապատիւ ընթերցուածները որոշելու և ուղիղ կէտագրութեան համար։ Մենք անիրաւացի ենք գտնում այն տարածուած կարծիքը, թէ Հ. Արսէն հայերէնը շատ տեղ փոխել յարմարեցրել է յունարէնին։ Մեզ յայտնի չէ, թէ նա ինչ չափով դրչագիրներից է օգտուել, ունեցել է արդեօք իրենց մատենադարանի բոլոր կամ մի քանի դրչագիրներն ի նկատի, տող առ տող հետեւել է մէկին ու միւսին. բայց չգտանք գտնէ մի ընթերցուած անգամ, որ Զօհրապեանի կամ Աբբահօր օրինակի մէջ չգտնուէր, և նա յունարէնին հետեւելով փոխած կամ աւելացրած լինէր։ Դուրս փոխարէն նկատում ենք այնպիսի նշաններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ նա մինչև իսկ զանազան ընթերցուածների մէջ ընտրութիւն անելիս նախապատուութիւնը միշտ յունարէնին յարմարուողին չի տուել։ Օր. Ծնն. ԺԳ. 10.

«Մինչև ի դալ ի Զոորա» — ըստ Զօհրապետնի մի քանի օրինակների մէջ «ի Սեգովր» է, որի համեմատ և սրբագրել է Կ. Պոլսի վերջին հրատարակութիւնը. բայց մինչդեռ յունարէնին հետևողն անպատճառ «Սեգովր» պէտք է գրէր, Հ. Արսէն պահել է նախնական «Զոորա» ընթերցուածը, որը համաձայն է երրայական բնագրին (Զոար) և միայն այստեղ է մնացել, իսկ միւս տեղերում (օր. Ծնն. ԺԴ. 2 ԺԹ. 22) բոլոր օրինակների մէջ սրբագրուել յարմարեցրուել է յունարէնին: Այսպիսով Հ. Արսէն առաջինն է եղել, որ բուն գիտական եղանակով ձեռքի տակ եղած օրինակներից մի ընդհանուր բնագիր է կազմել, և իւր ընդարձակ ըմբռնման ու հայերէնի մեծ հմտութեան շնորհիւ յաջողել է առհասարակ ուղիղը գտնել: Յաւալի է միայն, որ նա, ինչպէս յիշեցինք, իւր կատարած աշխատանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի հաղորդել՝ ոչ մի միջոց չի տուել բանասէրի ձեռքը բարեփոխութիւնների արժէքն ստուգելու համար: Այլ և, անծանօթ լինելով երբայական բնագրին՝ նա չի ունեցել իւր ձեռքում ամենակարեւոր միջոցը, որով պէտք է կարդացածի սկզբնական բուն իմաստը հասկանար և ըստ այնմ թէ բառերի և թէ կէտագրութեան ընտրութիւն անէր: Այնուամենայնիւ նորա հրատարակութիւնը սովորական գործածութեան համար մեծ առաւելութիւններ ունի բոլոր նախընթացներից՝ նաև Զօհրապետնից, որի հետևողութեամբ նա նոյնպէս տպագրել է նախագրութիւններն ու ցանկերը և գրքերի դասաւորութիւնը գրչագիրների համեմատ պահել:

Եօթներորդ և վերջին հրատարակութիւնը* եղել է 1895 թ.-ին Կոստանդնուպոլսում՝ «Ս. Գրոց ընկերութեան միջոցներով և հայադգի ձեռնհաս անձերից կազմած մի յանձնաժողովի աշխատութեամբ»: Սորա չափազանց համառօտ յառաջաբանի տուած տեղեկութիւններից մի քանիսն ընթերցողը կգտնէ պ. Ս. Մ.-ի յօդուածի մէջ,

* Մի կողմ թողած ի հարկէ աշխարհաբար թարգմանութեան և նոր կտակարանի տպագրութիւնները:

որ ամիսներ առաջ «Արարատ»ի խմբագրութեան էր յանձնուած, և այժմ յարմար առիթ ենք գտնում իւրոյս ընծայելու, թէպէտ ամենեւին համաձայն չենք նորա կարծիքներին և նորա առաջարկութեան իրադործումը միանգամայն անհնարին ենք համարում։—Յիրաւի, այս հրատարակութեան մի նոր արժանիքն է, որ նորա ձեռնարկողները՝ համակերպելով յիշեալ ընկերութեան պահանջին, ստորև լուսանցքում դրել են երրայականի տարբերութիւնները, որոնք շատ յաճախ նպաստում են աւելի լաւ ըմբռնելու բնագիրը, բայց խիստ սխալ է կարծել, թէ այդ բոլոր տարբերութիւններն առանց բացառութեան ուղիղն են և միշտ նախապատուութիւնը նոցա պէտք է տալ։ Նախ՝ քիչ չեն այնպիսի տեղեր, ուր հայերէնին ըստ էականի հիմք կազմող Եօթանասնից թարգմանութիւնն անկասկած աւելի ուղիղ ընթերցուածք է տալիս, քան այժմեան եւրոպական օրինակը, երկրորդ՝ յանձնաժողովի այն անգամը (կամ անգամները), որ համեմատել է մեր աստուածաշունչը եւրոպերէնի հետ՝ կատարել է այդ գործը, կարելի է ասել, ռամիկ կերպով, — ծանօթ չի եղել ժամանակակից գիտութեան արդիւնքներին, քննադատական եղանակով կատարուած նոր թարգմանութիւններին ու մեկնութիւններին, այլ հետեւել է ընկերութեան հրատարակութիւններին մէջ ընդունուածին՝ բառ առ բառ թարգմանել շատ անգամ, առանց պարզ իմաստ տալու, և նշանակել տարբերութիւններ, որ բոլորովին աւելորդ են (օր. էջ 1. հաստատութիւն — տարածութիւն), որ անվստահելի կամ նոյն իսկ պակաս հաւանական թարգմանութիւն են, քան հայերէնի տուածը։ Ուստի ոչ միայն չի կարելի այդ տարբերութիւնները երբ և իցէ բուն օրինակի մէջ մտցնել, որ մեզ համար իւր դարաւոր հնութեամբը նուիրական է և անձեռնմխելի և ս. Գրքի գիտութեան համար իւր ինքնուրոյն արժէքն ունեցող մի գործ, այլ նաև իբրև օժանդակիչ, պարզաբանող միջոց՝ շատ պակասաւոր են նոքա։— Գալով բուն օրինակին՝ հրատարակիչներն այս տեղեկութիւնն են հաղորդում. «Վասն հայերէն օրինակին, զորոյ զհետ զնացաք»

ասեմք եթէ լաւագոյն համարեցաք չերթալ գհետ միոյ միայնոյ օրինակի, այլ որ ինչ մերձաւորագոյնն էր բնագրին զայն ընտրեցաք ի հայերէն օրինակս անդ, որ ցարդ ի լոյս ընծայեալ են: Մի հարեանցի համեմատութիւնից իսկ տեսնում ենք, որ նոցա իսկական օրինակը պէտք է եղած լինի Հ. Արսէնի հրատարակութիւնը. բայց երբայց ցերէն բնագրից օգտուելով նոքա յիրաւի կէտադրութիւնը, իմաստը շատ տեղ ճշտել են՝ թէպէտ, ինչպէս վերեւ ակնարկուեցաւ, ոչ միշտ յաջող ընթերցուած ընտրել: Այնուամենայնիւ մեծ խնամքով կատարուած աշխատութիւն է այս և սովորական գործածութեան համար ըստ ամենայնի վստահելի ու յարմար: Գլխաւոր անյարմարութիւնն այն է միայն, որ ընկերութեան պահանջի համեմատ չեն տպագրուած երկրորդականոն գրքերը. իսկ նախագրութեանց տպագրուած չլինելը նորա արժէքը ոչնչով չի նսեղեցնում:

Արդ, երբ Մ. Աթուր ձեռնարկում է Աստուածաշունչի մի նոր հրատարակութեան, չէր կարող հարկաւ բաւականանալ եղածներից մէկնումէկը արտատպելով, կամ իւր մատենադարանի բաղմամբիւ ձեռագիրները թողած՝ տպագիրներ համեմատելով ու կրկին հների նման մի նոր օրինակ պատրաստելով: Բայց և բոլոր ձեռագիրները համեմատելն ու բառի բուն նշանակութեամբ մի գիտնական հրատարակութիւն ընծայելն այնպիսի հսկայական դործ է, որ ներկայ պայմաններում, վախճանական նպատակին հասնելու յուսով՝ սկսել չէր կարելի: Մեզ մնում էր միջին ճանապարհ ընտրել: Մենք շատ շուտով նկատեցինք, որ թէպէտ մեր մատենադարանում արդէն լոյս տեսած օրինակներից աւելի ընտիր ձեռագիրներ կան, բայց ոչ այնպիսի մէկ ամենաընտիրը, որ պարզապէս արտատպելով տուած լինէինք բոլոր նախկին հրատարակութիւններից գերազանց մի հրատարակութիւն: Կարելի էր ի հարկէ վերջին երկու հրատարակութիւններից մէկն ու մէկն առնել և այդպիսի մի ընտիր ձեռագրի հետ համեմատելով՝ նորա ուղիղ ընթերցուածները մէջը մտցնել, բարեփոխել. սակայն այդ ևս խեղճ բան կլինէր ու աւելի մտքեր հան-

գլխատացնելու միջոց, — մի գուցէ մեղադրեն, թէ կաթուղի-
ների կամ բողոքականների պատրաստած աստուածաշունչ
չը հայ հաւատացեալների ձեռք ենք տալիս: Պէտք էր ու-
րեմն ընտրել գոնէ մի քանի օրինակներ, որոնք փոխա-
դարձաբար լրացնէին միմեանց: Բաղմակողմանի համեմա-
տութիւններից յետոյ ընտրեցինք սկզբում 19 ձեռագիր-
ներ և նոցանով համեմատեցինք ամբողջ Ծննդոց գիրքը:
Բայց երբ վերջնական խմբագրութեանն անցանք, երեւց
որ դոցանից մի քանիսը շատ նման են ուրիշներին և
գրեթէ ոչ մի փոքր ի շատէ կարեւոր նորութիւն չեն
տալիս, որ հնագոյն օրինակների մէջ չլինի, ուստի և
կարող են առանց այլեայլութեան մի կողմ գրուել: Այս-
պէս հետզհետէ աւելորդները մէջ տեղից հանելով՝
ունեցանք վերջը մեր ձեռքում 10 ձեռագիր, որոնցից
երկուսը թերի են (մէկը միայն հնգամատեան, միւսը
նաև պատմական գրքերից մի քանիսը պարունակող),
իսկ համեմատութիւնը Թագաւորութեանց գրքերին հաս-
ցնելուց յետոյ դորա ևս դուրս ելան, ու մնաց միայն 8
ձեռագիր: Չենք կարող հարկաւ պնդել, թէ այդ 8
ձեռագիրները համեմատելով բոլոր մնացածների պա-
րունակած տարբերութիւններն ամփոփած ենք լինում:
Բայց անում ենք հնարաւորը և վստահ ենք, որ դուրսը
քիչ բան կմնայ: Մանաւանդ մենք չենք բաւականանում
այդ ձեռագիրներով և, ուր միջոց ունինք կողմնակի աղ-
բիւրներից օգտուելու՝ օգտուում ենք: Այդպէս՝ չունե-
նալով ոչ մի երկաթագիր, նախ քան ժ. Գ. դարու միջոց-
ները գրուած աստուածաշունչ, մենք ունինք մի ընտիր
երկաթագիր անթուական ճաշոց, որ ԺԱ—ԺԲ դարերի
գործ պէտք է լինի և բաւականաչափ մեծ ու փոքր հա-
տուածներ է պարունակում Հին կտակարանից (Ծննդոց և
Ելից գրքերի սկզբի մի քանի գլուխները ևլն): Այդ ճա-
շոցը (որ մենք ճ. ենք անուանում) շատ ընթերցուածներ
ճշտելու և մեր գործածած մի քանի ձեռագիրներ գնա-
հատելու մեծապէս նպաստեց: Համեմատեցինք նաև ու-
րիշ Ժ. Գ.—Ժ. Գ. դարերի ճաշոցներ (որ մենք ընդհանուր ա-

յիշատակարանի մէջ ասուած է, թէ այդ ժամանակ վախճանուեց Հեթում թագաւորը և յաջորդեց Լեոն։ Այս ձեռագիրը թուղթ է և թէպէտ հնութեամբ երկրորդ տեղն է բռնում, բայց որովհետև լիակատար է, ընտիր դրչութիւն և ներկայացնում է մեր ձեռքը հասած աստուածաշունչի ձեռագիրների ամենատարածուած խմբադրութեան առաջին օրինակը, մենք լաւ համարեցինք այս ընդունել իբրև հիմնական։ Յովհաննէս Արքայեղբայրն իւր ժամանակի ամենաուսումնասէր անձերից մէկն է եղել, առանձնապէս հոգ է տարել ընտիր ձեռագիրներ բազմացնելու* և պէտք է ենթադրել, թէ նորա շուրջն արծարծուած գործունէութիւնը մի առանձին տիպ է ստեղծել աստուածաշունչի ընդօրինակութիւնների համար։ Ցանկերն այս օրինակի մէջ յետոյ են մտցրած, ոմն Թորոս Ռաբինեանց երէցի ձեռքով և Կոստանդին իշխանաց իշխանի հրամանաւ. և որովհետև առաջին անգամ այստեղ ենք հանդիպում դոցա և ուրիշ յաւելուածների հետ յետոյ եկող աղգակից օրինակների մէջ արտագրուած տեսնում, կարելի էր դոցա կազմող համարել նոյն Թորոսին, որ իրեն միայն իբրև «գծող» է յիշում, բայց նա բաւական համբալի դրիչ է երևում և նորա գրութեան ժամանակն էլ որոշել դժուար է։

Բ. ձեռագիրը (հ. 156)՝ մագաղաթ, գրուած 1292 թ.-ին Ստեփաննոս Գոյներեքիցանց Գէորգ Սկեռացու աշակերտի ձեռքով, հնագոյնն է և կարեորագոյնն այն օրինակներից, որոնց համար յիշուում է թէ արտագրուած են նոյն Սկեռացու օրինակից։ Հնութեամբ երկրորդը դոցանից գտնուում է կրկին Մ. Աթուի մատենադարանում**, իսկ երրորդը, ինչպէս յիշեցինք, մայր օրինակ է

* Տես. Սխուան, էջ 144—147. Զարբանալեան Հին դպրութիւն. էջ 711 շ. համ. Սխուան, էջ 104—107. Զարբ. 719—723։

** Հ. 159, գրուած 1303 թ.-ին, Սկեռացու Մարտիրոս աշակերտի ձեռքով, Գոնեք վանքում (նոր կտ.-ի մասը 1304 թ.-ին Խաչատրոյ անապատում). մեր գործ դրած ձեռագիրների շարքում ժ.կ.-ը։

մէջ ամէնից կարեւոր ընթերցուածներն է տալիս և ամէնից աւելի նպաստում ուղիղը վերականգնելու:

Այս օրինակին բաւական նման է և առհասարակ իւր ընծայած առատ ու բազմապիսի տարբերութիւններով հետաքրքրական հ. 184 ձեռագիրը, որ մենք Զ. տեղն ենք դրել: Ամբողջ աստուածաշունչ է դա կրկին, թուղթ, մի քանի տարբեր գրիչների ձեռքով՝ մասամբ Վարադայ վանքում, մասամբ Աղթամարում գրուած, 1421—22 թ.-ին: Այդ հանգամանքը, որ նա միւսների պէս կիլիկիայում չէ գրուած, այլ բուն Հայաստանում՝ բացատրում է, թէ ինչո՞ւ նա սրբագրողների ազդեցութեան չի ենթարկուել և մի առանձին տիպ է սլահականել, որ սակայն զանազան մասերում զանազան արժէք և բնաւորութիւն ունի:

Տարբեր և ինքնուրոյն մի տիպ ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցու ճառքնոցը, որ պարունակում է ամբողջ աստուածաշունչը՝ նոր կտակարանը առաջ, Հինը յետոյ դրած: Հ. 944 այս ձեռագիրը, որ մենք Ե. ենք նշանակել, խոշոր թուղթ է, սխալաշատ գրութիւն, բայց կրկին սրբագրուած ու զտուած մի օրինակ է ընծայում և արժէքաւոր ընթերցուածներ շատ ունի: Դրիչը՝ յայտնի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին, յաճախ իւր անունը յիշել խնդրելով՝ ոչ մի տեղ թուական չի գնում: Բայց որովհետև այս ձեռագրում նորա գրի առած պատարագի արարողութեան «Դոհութիւն և փառ.» քարոզի մէջ, ինչպէս «Արարատ»ի անցեալ համարում նկատել է Տ. Սահակ վարդապետ, յիշուած են կաթուղիկոս Տ. Յակոբ և թագաւորներ՝ Լևոն և Դեմետրէ, գրութեան ժամանակ պէտք է համարենք անհրաժեշտաբար 1273—1285 թ.: Ուրեմն այս ձեռագիրը հնութեամբ երրորդ տեղն է բռնում մեր ունեցածների մէջ: Իւր բազմատեսակ բովանդակութեամբ նա զանազան կողմից պատմական մեծ արժէք ունի և նորա մասին շատ անգամ յիշատակութիւն եղել է «Արարատ»-ի մէջ. այստեղ մեզ համար ամէնից կարեւոր կէտն այն է, որ իւր իսկ Մխիթար վարդապետի վկայութեան համաձայն, նա արտագրուել է այն usոյգ գրոց

օրինակից, որ կազմել էր Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէր վարդապետը ժ. Դարի սկզբներում*։ Ըստ այսմ, Այրիվանեցու աստուածաշունչի օրինակը ներկայացնում է մի չորրորդ խմբագրութիւն՝ հաշուելով ա. հ. 154 աստուածաշունչի ընծայած նախնական տիպը, ք. Յովհաննէս Արքայեղբոր և Գ. Գէորգ Սկեռացու օրինակը,—որ մի շարք առաջնայատկութիւններով և ընտիր ընթերցուածներով յետ չի մնում միւսներից։

Մնացած ձեռագիրներն աւելի կամ պակաս չափով մօտենում են այս օրինակներից մէկին ու միւսին և, որչափ մինչև այժմ նկատել կարողացել ենք՝ մի ինքնուրոյն տիպ չեն ընծայում։ Մենք ընտրել ենք այնպիսիները, որ աւելի առատ են տարբերութիւններով։ Այդպէս՝ է. նշանակել ենք հ. 187 ձեռագիրը, որ միայն հնգամատեանն է պարունակում, թուղթ, Աբրահամ արեղայի համար Մխիթար գրչի ձեռքով 1447 թ.-ին գրուած։ Գրութեան տեղը յայտնի չէ։—Ը. հ. 181 ձեռագիրն է, լիակատար, թուղթ, խառն Կիրակոս Բաբունու և Նորա եղբոր որդի Յովհաննէսի ձեռքով գրուած 1319 թ.-ին։ Շարունակութեան մէջ (Թագաւորութեանց գրքերից) նկատելով, որ այս ձեռագիրը առանձնապէս կարևոր տարբերութիւններ չի ընծայում՝ հանեցինք համեմատութիւնից։—Թ. հ. 180 ձեռագիրն է, թուղթ, լիակատար, որ գրուած է 1367—1373 թ.-ին, Հոնաց աշխարհի Սուրղաթ քաղաքում, Գրիգոր քահանայի ձեռքով. աչքի է ընկնում նորանով, որ ամէնից աւելի է սրբագրուած և յարմարեցրած Եօթանասնից թարգմանութեան։ Ժ. հ. 163 ձեռագիրն է, որ պարունակում է միայն Հնգամատեանը, Յետու, Դատաւորք, Հուլթ, Եսթեր, Յուդիթ և Տովբիթ՝ գրուած է Պօղոս գրչի ձեռքով, ինչ որ Յովհաննէս՝ Քրիստոսի կենդանի նահապետ երանաւորն Բաբունապետի համար, ինչպէս երևում է, Վրաց սահմաններում, որովհետև վերջում ասած է՝ «ի

* Տես. Կերակոս Գանձակեցի. Մոսկուա, 1858. էջ 63. Յուշիք, հատոր Բ. էջ 288։

Թվաբերութեանս Հայոց ՁԺԴ (1465) յօդ. Ժե. յայսմ ամի կարեալ եղև թագաւորն Վրաց Գորգի յանաւրէն իշխանէն Ղաւրդաւրէն», բայց դժուար է հաստատ կերպով ասել՝ ձեռագրի թուականն է այդ, թէ յետոյ աւելացրած:

Բաւականանում ենք առ այժմ՝ այսքանով, և յոյս ունինք, որ միւս ձեռագիրների մասին ծանօթութիւն և առհասարակ բոլորի մանրամասն նկարագիրն ու ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը կտրուի ամբողջ աստուածաշունչն ի լոյս ընծայելուց յետոյ. դորա հետ, կարծում ենք, կարելի և կարևոր կլինի մի հատորի մէջ ամփոփել բոլոր նոցա պարունակած նախագրութիւնները, տարականոն և այլ կողմնակի դրուածները, յիշատակարանները:

Նախագրութիւնները ներկայ հրատարակութեան բուն օրինակի մէջ դնել աւելորդ համարուեց, որոհետև նոքա ճիշտ պատմական, ժամանակակից քննութեան առաջ արդարացող՝ տեղեկութիւններ չեն պարունակում և բանասիրական նշանակութիւն ունին միայն Ս. յդպէս և, բուն օրինակը չծանրաբեռնելու համար՝ թոյլ չտրուեցաւ տարբերութիւնները ստորև լուսանցքում դնել, այլ պէտք է առանձին տպուին և վերջում ամբողջին կցուին: Լուսանցքում յառաջ են բերուում բնագրից թարգմանաբար միայն այնպիսի հատուածներ, որոնց բուն իմաստը յեղաշրջուած է Եօթանասնից թարգմանութեան կամ մեր օրինակի մէջ և հասկանալի միտք չի տալիս: Բուն օրինակը կազմելու համար մենք վերցրել ենք Կ. Պոլսի վերջին տպագրութիւնը և աչքի առաջ ունենալով՝ մի կողմից ձեռագիրների տարբերութիւններն ամփոփող տետրակը և միւս կողմից երբայեցերէնի բնագիրն ու յունարէն Եօթանասնից թարգմանութիւնը*, սրբագրում ենք՝ տպագրի մէջ դնելով այն ընթերցուածը, որ ամենաուղիղն է երևում ձեռագիրների մէջ՝ նոցա համեմատական արժէքին և բնագրի իմաստին նայած. իսկ իբրև տարբերութիւն նշանա-

* The old Testament in Greek, by H. B. Swete. Cambridge, 1887—ընտիր հրատարակութիւնը:

կում ենք միայն այնպիսիները, որոնք պարզ սխալ կամ թիւրիմացութիւն չեն և արժէք կարող են ունենալ կամ իմաստի, կամ հայերէն լեզուի տեսակէտից։ Այն բառերը, որոնք տարբերութիւն ունին, ցոյց են տրուած աստղանիշներով, և որոնք փոխուած են՝ տարբերութիւնների մէջ su. կրճատուածով են նշանակուում։ Եթէ նոյն տարբերութիւնը բաղմամբիւ ձեռագիրների մէջ կայ, մենք նշանակում ենք միայն առաջին չորսը, եթէ տպագրի մէջ փոխաժողիղ ընթերցուածը միայն մի կամ մի քանի ձեռագիրների մէջ կայ, փակագծի մէջ տպ. ի կողքին դնում ենք այդ ձեռագիրները, եթէ շատերի կամ բոլորի մէջ՝ միայն տպ. ի ընթերցուածը։ Իմաստը ճշտելու համար մենք նախապատուութիւն տալիս ենք այն ընթերցուածներին, որոնք ընադրին աւելի մօտ են՝ չանելով ի հարկէ ոչ մի սրբագրութիւն, նոյն իսկ ակներև սխալների համար, եթէ գոնէ մի ձեռագրի վկայութիւնը չունենանք։ Նախկին հրատարակութիւնների մի կարևոր թերութիւնը հէնց այն է, որ ընագիրն ի նկատի չունենալով և միայն յունարէնի հետ համեմատելով՝ շատ անգամ ընտրել են այնպիսի ընթերցուածներ, որ յունարէնին աւելի մօտ են, բայց նախնականը չեն, այլ ձեռագիրների մէջ սրբագրուած յունարէն իմացողների ձեռքով։ Այս դէպքում առանձին արժէք կունենար նաև ասորերէնի համեմատութիւնը, որի վերայ պէտք է կատարուած լինի մեր Խ. Դրքի առաջին թարգմանութիւնը, բայց որովհետև մենք ասորերէնի բաւական հմտութիւն չունինք և այժմեան ասորերէն աստուածաշունչի տպագիրները շատ հին և մաքուր ձեռագիրներից չեն, այլ կրկին շատ տեղ Եօթանասնից թարգմանութեան համաձայն սրբագրուած օրինակներից՝ բաւականանում ենք առ այժմ՝ երբայեցերէնին շարունակաբար հետևելով և ասորերէնի օգնութեան միայն կարևոր դէպքերում դիմելով. յոյս ունինք տպագայում աւելի մեծ չափով օգտուելու նորանից, Բնագրի ուղիղ թարգմանութեան համար՝ թէ բուն օրինակը ճշտելիս և թէ ստորև ծանօթութիւններ գրելիս, առաջնորդուում ենք

գլխաւորապէս Պրոֆ. Կաուչի գերմաներէն թարգմանութեամբ, որ նորագոյնն է և ամենայաջողը, մի խումբ առաջնակարգ գիտնականների օգնութեամբ գլուխ հանած*։ Աւելի դորան, և մասամբ յունարէնին, հետեւում ենք նաև կէտագրութիւնն ուղղելու համար, որին առանձին կարեւորութիւն ենք տալիս։

Այսպէս, նպատակ դնելով վերականգնել մեր նախնեաց թարգմանութիւնն ըստ չափու հնարաւորութեան և տալ մեր եկեղեցում գործածուող ս. Գրքի ամէնից ճիշտ, մաքուր և մատչելի օրինակ՝ անում ենք մեր ձեռքից եկածը, և շատ շնորհակալ կլինենք ամէն բարեմիտ խորհուրդի համար, որ կտան մեզ ձեռնհաս անձինք՝ այս տողերը կարդալուց կամ իբրև նմուշ տպուած աստուածաշունչի առաջին թերթն աչքի անցնելուց յետոյ։

Կ. Վ.

ՀԵՂԵՈՒԹԻՒՆԸ ՅԻՍՈՒՍԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՕՍԲԻ ՄԷՋ.**

Յիսուսին սովոր ենք պատկերացնել հանդիսաւոր և վիհ լրջութեան արտայայտութիւնն երեսին, մի քիչ խտրը խորին տխրութեան հետ. նկարիչներն այդպէս էլ նկատում են նրան, և նորա անձի հիմնական խառնուածքին լիովին համապատասխան է այդ։ Սակայն կարելի է Յիսուսի մէջ

* Die Heilige Schrift des Alten Testaments, in Verb. mit ..., übersetzt und herausgegeben, von E. Kautzsch. Freiburg in B. 1890.

** Այս յօդուածը քաղում ենք Բերլինի համալսարանի փիլիսոփայութեան հռչակաւոր ուսուցչապետ Ֆրիդրիխ Պաուսէնի մի փոքրիկ գրուածքից. Das Ironische in Jesu Stellung und Rede.